

BOLU İLİNİN TERMAL TURİZM AÇISINDAN POTANSİYELİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

EVALUATION OF BOLU POTENTIAL IN TERMS OF THERMAL TOURISM

Hakan TUNA

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Turizm Fakültesi
(hakantuna@ibu.edu.tr)

ORCID: 0000-0002-4781-6213

ÖZ

Bu çalışmanın amacı; Bolu ilinin termal turizm potansiyelinin belirlenmesidir. Bu amaçla, öncelikle termal turizm konusu kapsamlı şekilde ele alınmış ve daha önceki yapılan çalışmalar incelenmiştir. Böylece, kavramsal boyut oluşturulmuş ve çalışma, bu kavramsal boyut üzerinden şekillendirilmiştir. Araştırma yöntemi olarak nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Literatür tarama tekniği kapsamında ikincil verilerle değerlendirme yapılmıştır. Araştırma sonucunda, Bolu ilinin çok sayıda termal kaynağa sahip olduğu görülmüştür. Fakat, Bolu'da bu kadar çok kaynak bulunmasına karşılık, bu kaynakların büyük bir bölümünde, hizmet veren tesis bulunmamaktadır. Tesis sayısının yetersiz olması hem bu kaynakların etkin kullanılmasına hem de turistler açısından bilinmemesine neden olmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Sağlık Turizmi, Termal Turizm, Bolu

ABSTRACT

The purpose of this study is; determination of thermal tourism potential of Bolu Province. For this purpose, firstly the topic of thermal tourism has been discussed in detail and the previous studies have been examined. Thus, a conceptual dimension was created and the study was shaped by this conceptual dimension. Qualitative research method is preferred as research method. Secondary evaluation was made within the scope of literature review technique. As a result of the research, it is seen that Bolu province has many thermal sources. However, in spite of the fact that there are so many resources in Bolu, there is no facility to provide services for a large part of these resources. The insufficiency of the number of facilities causes both to not be used effectively and to be unknown to tourists of these resources

Keywords: Health Tourism, Thermal Tourism, Bolu

* Bu makale 19. Ulusal Turizm Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

1. Giriş

Günümüzde turizm olgusu, hızla değişerek yeni turistik olguların ortaya çıktığı ve alternatif turizm çeşitlerinin daha fazla değerlendirildiği bir sürece dönüşmeye başlamıştır. Bu durum, turistlerin istek ve beklentilerine göre turistik ürünlerin çeşitlenmesini beraberinde getirmiştir. Türkiye'deki turizm faaliyetleri ilk başlarda, daha çok klasik deniz-kum ve güneş üçlüsüne dayanan kıyı turizmiyle şekillenmekteydi. Fakat daha sonraki yıllarda tüketiciden gelen talepler ölçüsünde farklı turizm türlerinde de gelişmeler gözlenmeye başlamıştır. Böylece ülkemizin kıyıları dışında kalan dağları, kırsal kesimleri, termal alanları ve kültür bölgeleri gibi diğer turizm potansiyelleri de değerlendirilmeye başlanmıştır (İbret, 2007:137).

Turizmin çeşitlendirilmesi kapsamında ele alınan önemli alternatif turizm potansiyelinden birisi de sağlık turizminin bir çeşidi olan termal turizmdir (Çetin, 2011:900; Doğanay, 2001:258; Doğaner, 2001:75; Özbek ve Özbek, 2008; Sandıkçı, 2007:40; Tunçsiper ve Kaşlı, 2008:121). Her dönem olduğu gibi sağlık, insanların önem verdiği bir konudur. İnsanlar özellikle termal kaynakların var olduğu destinasyonları hem sağlıklarına kavuşmak hem de tatillerini geçirmek için tercih edebilmektedirler (Tuna, 2017:24; Zengin ve Eker, 2016:166). Bolu ili de termal kaynaklara sahip bir destinasyondur. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında alternatif turizm kapsamında termal turizm ve Bolu ilinin termal turizm potansiyeli ele alınacaktır.

2. Termal Turizm Kavramı

Geçmişten günümüzde insanların sağlık amaçlı seyahat ettikleri, insanların gittikleri yerlerde rahatsızlıklarına çare aradıkları bilinmektedir (Kozak ve diğ., 2015:31). Termal kaynakların kullanımı ve ondan çeşitli şekillerden yararlanmanın tarihi oldukça eskidir (Giritoğlu, 2015:39) ve M.Ö. 460-370 yılları arasında Hipokrat romatizmal hastalıkların ve sarılığın tedavisi amacı ile kaplıca ve içmeceleri önermesi bunun belirtilerindedir (Topay ve Küçük, 2010:84). İlkçağlarda sağlık ve dini amaçlarla kullanıldığı düşünülen bu kaynaklardan sistemli bir şekilde faydalanılması ve gelişimi Roma dönemine rastlamaktadır (Doğaner, 2001:75; Tuna, 2017:27; Zengin ve Eken, 2016:166). Romalıların, ağırlı, sıızlı hastaların ve savaşta yaralanan, yorgun düşen askerlerin kaplıca suyuna girmekle yaralarının çabuk kapandığı ve az zamanda zindelik kazandıklarını görerek, her gittikleri yerde şifalı sular üzerine önemli tesisler kurdukları bilinmektedir (Taşlıgil, 1995:300).

Termal kaynaklar özellikle 19. Yüzyıl sonrasında yoğun bir şekilde tedavi amaçlı ve insan organizmasındaki fonksiyonları düzenleyici olarak kullanılmaya başlanmıştır (Topay ve Küçük, 2010:84). Günümüzde ise, gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme ve büyük kent yaşamının ortaya çıkardığı çevre sorunları, günlük yaşamın getirdiği problemler insanlarda tatillerini doğaya yakın, bol güneşli ve çeşitli eğlence, spor, kültür aktiviteleri içeren bir ortamda geçirme arzusu meydana getirmektedir (Öztürk ve Yazicioğlu, 2002:191). Bunun yanında insanların içlerinde buldukları sağlıksız ve monoton kent ortamlarından uzaklaşarak doğaya dönme isteği, Avrupa'daki yaşlı nüfus oranının fazla olması, termal turizmin yılın tüm aylarında uygulanabilir olması, termal turizmde tedavi süresinin uzunluğu, insanların kimyasal ve yapay tedavilerden kaçışı gibi sebeplerden ötürü termal turizm ön plana çıkmaktadır (Özbek, 1991:15; Çetin, 2011:902).

Termalizm; sıcak, ılık anlamına gelen Yunancadan türetilmiş bir sözcüktür (Yirik ve Baltacı, 2015:14) ve bilimsel ve tıbbi açıdan terapi özelliğine sahip madeni su kaynaklarının değiştirilmeksizin özel tesislerde, eğitilmiş personel denetiminde yapılan kürlerle, çeşitli

hastalıkların tedavisi amacıyla kullanılmasına yönelik faaliyetler bütünüdür (Albayrak, 2013:106; Şenol, 2016:62). Termal tedavi için uluslararası kabul gören Alman Kaplıcalar Birliği'nin standartlarına göre doğal sıcaklıkları 20 °C'nin üzerinde olan şifalı sulara "Termal Su", litrelerinde 1 gramın üzerinde çözünmüş mineral içeren daha düşük sıcaklıktaki sulara ise "Minerali Su" denilmektedir. Hem doğal sıcaklıkları 20 °C'nin üzerinde olan hem de litrelerinde 1 gramın üzerinde çözünmüş mineral içeren sulara "Sıcak Minerali su - Termomineral Su" adı verilmektedir (Varol, t.y.:3). Bunun yanında halk arasında "şifalı sular" olarak tanımlanan bu kaynaklardan içilenler içme ve içmece, dış tatbiklerde kullanılanlar ise ılıca, girme, çermik, hamam, kaynarca, ılısu gibi isimler almaktadır (Doğaner, 2001:74). Bu konuda diğer bir ayırım termal suların sıcak ve soğukluğuyla ilgilidir. Sıcak şifalı sular; "hamam, ılıca, girme, ılı su, kaynarsu, çermik, kaplıca" adıyla anılır. Soğuk olanlar ise; "içme, içmece, maden suyu" adları verilmektedir (Güngördü, 2007:39).

Sağlık turizminin bir çeşidi olarak ele alınan termal turizm, Kültür ve Turizm Bakanlığı (2018) tarafından "termomineral su banyosu, içme, inhalasyon, çamur banyosu gibi çeşitli türdeki yöntemlerin yanında iklim kürü, fizik tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi, diyet gibi destek tedavilerinin birleştirilmesi ile yapılan kür (tedavi) uygulamalarının yanı sıra termal suların eğlence ve rekreasyon amaçlı kullanımı ile meydana gelen turizm türü" olarak tanımlamıştır. Diğer bir tanım ise, termal turizm, doğal şekilde belirli sıcaklığa sahip olarak yer üstüne çıkan ve faydalı mineralleri içeren şifalı suların ve şifalı çamur ve buharların bulunduğu yörelerde, yöreye özgü iklim şartları içerisinde gerçekteşen (Akdu, 2009:18; İlban ve diğ. 2008:107; Kozak vd, 2006:20; Kozak, 1992:29; Ülker, 1988a:159) ve termomineral su banyosu, içme, soluma, çamur banyosu gibi çeşitli türdeki yöntemlerin yanında iklim kürü, fizik tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi, diyet gibi destek tedavilerinin birleştirilmesi termal suların eğlence ve rekreasyon amaçlı kullanımı ve aynı zamanda destinasyonun diğer çekicilik unsurlarından faydalanmak amacıyla gerçekteşirilen turizm çeşididir (Doğanay, 2001:258; İbret, 2007:137; Kozak vd, 2015:31; Köroğlu, 2015:132; Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002:191). Bir alternatif turizm çeşidi olarak termal turizm çeşitli özelliklere sahiptir. Bunlar (Albayrak, 2013:123):

- Termal turizm hem hasta olan turistlere hem de sağlıklı bireylere hizmet eden ve insanların rahatlamak, kendilerini iyi hissetmek ve tıbbi müdahale gerektirmeyen hastalıkların tedavisi için gerçekteşirilen bir turizm türüdür.
- Bir bölgenin termal turizm amaçlı kullanılabilmesi için öncelikle o bölgede çıkan doğal suların tedavi edici etkiye sahip termal su özelliklerinin olduğunun bilimsel olarak kanıtlanmış olması gerekmektedir.
- Ülkeler bazında bakıldığında rekabet üstünlüğü sağlayan ve ülke ve bölge ekonomisine katkıda bulunan bir turizm türüdür. Termal turizm ülkelerde genellikle iç turizm kapsamında ilkbahar ve sonbaharda gerçekteşirilen bir turizm türü olmakla birlikte yılın on iki ayı gerçekteşirilebilecek ve yüksek gelir sağlayan bir turizm türüdür.
- Termal turizm kapsamında faaliyet gösteren işletmelerin maliyetleri daha fazladır. Çünkü termal tesisler hem turistlere yeme, içme, dinlenme, eğlenme hizmeti sunmakta hem de termal turizm ile ilgili diğer hizmetleri sunmaktadır. Bu nedenle daha özellikli işletmelere ve çalışanlara ihtiyaç duyulmaktadır.
- Termal turizm turistlere alışkanlık yaratan bir turizm türüdür. Özellikle rahatlama ve hastalık nedeniyle termal turizme katılan turistler olumlu sonuçlar aldıklarında sonraki dönemlerde de

bölgeye gelme alışkanlığı gelişmektedir.

3. Termal Turizmin Önemi

Sermal kaynaklar gerek çeşitli hastalıkların tedavisi amacıyla sağlık turizmi ve gerekse sportif amaçlarla yararlanılabilecek doğal kaynaklardır (Bahar ve Kozak, 2005:20). Dolayısıyla dinlenme, zindelik ve rekreatif amaçlı olarak tüm dünyada ilgi görmektedir (Varol, t.y.:3). Dünyada doğal kaynaklara dönmek, doğal besinlerle beslenmek, hastalıkları da doğal yöntemlerle iyileştirmek güçlenen bir eğilimdir (Güçlü, 2006:143). Bu açıdan insan sağlığına, sağlıklı yaşamaya önem veren gelişmiş ülkelerde; insanlar bozulmamış doğal çevre, uygun iklim, güneş, uygun alt ve üst yapı, etkin sosyo-kültürel çevre olanakları ve sıcak mineralli suların şifa özellikleri ile birlikte doktor denetiminde, diğer destek tedavilerinden de yararlanarak dinlenme, eğlence-spor gibi insan sağlığını korumak, zinde kalmak, hastalıkları tedavi ve rehabilite etmek amacıyla buldukları yerlerden amaçlarına uygun termal tesislere giderek yararlanılmaktadır (Özbek, 2011:32).

Termal sular; romatizma, sindirim bozukluğu, nefrit, felç, siyatik, deri, dimağ yorgunluğu, mide, karaciğer, barsak, nevroz, kadın hastalıkları, kalp ağrıları, idrar yolları hastalıklarının tedavilerinde kullanılmaktadır (Güngördü, 2003:33). Bu suların bileşimindeki tuz ve mineraller kas ve asabi yorgunlukları tedavi ederek vücudun eski gücünü ve zindelik kazanmasını sağlamaktadır (Şahin, 2007:394). Termal turizm kapsamında kullanılan suların özellikleri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Termal Kaynağın Özelliği	Tedavi Edici Özelliği
Sodyum Klorürlü Sular	Romatizma, deri hastalıkları, astım, bronşit, kalp, kan dolaşımı hastalıkları, bünye yorgunlukları, sinirsel yorgunluklar
Hidrokarbonatlı ve Karbonatlı Sular	Beslenme Bozukluğu, böbrek ve idrar yolları, romatizmal hastalıklar
Sülfatlı Sular	Beslenme Bozukluğu, böbrek ve idrar yolları ile romatizmal hastalıklar
Demirli Sular	Kandaki demir oranının zayıflığı
Arsenli Sular	Bünyesel zayıflıklar
İyotlu Sular	Solunum yolu rahatsızlıkları, kalp, kan dolaşımı ve göz rahatsızlıkları
Kükürtlü Sular	Romatizma, deri, kadın, göz ve solunum yolu rahatsızlıkları
Radonlu Sular	Romatizmal hastalıklar, hormonal dengesizlikler, kadın hastalıklar, kalp ve kan dolaşımı rahatsızlıkları

Kaynak: Bucak ve Özkaya (2013): Çanakkale İlinin Termal Potansiyeli, s. 9

Tablo 1' de görüldüğü üzere sodyum klorürlü sular deri hastalıklarına, romatizmaya, astım ve dolaşım hastalıklarına iyi gelirken, radonlu ve kükürtlü sular yine romatizmaya ve kadın hastalıklarına, hidrokarbonatlı sular ve sülfatlı sular beslenme bozukluğu ile böbrek, idrar yolu hastalıklarına iyi gelmektedir. Demirli sular kandaki demir düzeyini yükseltirken, arsenli sular bünyesel zayıflıkların tedavisinde kullanılmaktadır.

4. Dünyada Termal Turizm

Eski çağlardan itibaren şifa kaynağı olarak kullanılan termal sulara dünyanın ilgisi her geçen gün artarak devam etmektedir. Termal turizmin insan sağlığında önemli yeri olduğu bilinci ile hareket eden ülkeler, turizmin gelişmeye başladığı dönemlerden itibaren termal turizme

yönelmişlerdir (Kozak ve diğ., 2015:31; Topay ve Küçük, 2010:84; Zengin ve Eker, 2016:169).

Dünyada bu tür kaynaklara sahip ve bunları turizmin hizmetine sunarak önemli gelirler elde eden ülkelerin sayısı az değildir. Örneğin; Fransa'da termal kaynaklar tıbbin gerektirdiği ilerlemeler doğrultusunda bilimsel ve teknik bakımdan donatılarak, oteller, sportif ve turistik eğlence yerleri haline getirilerek sağlık turizminin hizmetine sunulmaktadır. Aynı şekilde Avusturya, hemen hemen her yıl devlet bütçesi gelirlerinin üçte birini şifalı sulara bağlı tıbbi turizmden sağlamaktadır (Zaman ve Birinci, 2011:406).

Termal turizm dünya genelinde özellikle Güney, Orta ve Doğu Avrupa, Asya (Orta Doğu, Japonya, Çin, Türki Cumhuriyetler), Güney Amerika (Arjantin, Meksika, Kolombiya) ve Kuzey Afrika (Fas, Tunus) ülkelerinde yaygınlığını korumaktadır (Karagülle, 2008:3; Bucak ve Özkaya, 2013:11; Zengin ve Eker, 2016:169). Almanya, Fransa, İtalya, Japonya ve İsrail gibi ülkelerde tedavi yüksek kalite standardına ulaşmıştır (Karagülle, 2002). Dünyada termalizm özellikle Batı ülkelerinde modern tıbbın emrinde ve diğer tedavi imkânları ile bütünleşmiş olarak günden güne önemini arttırmaktadır (Şahin, 2007:394). Nitekim Almanya, Fransa, İsviçre, İtalya, Yunanistan, Rusya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti gibi ülkeler bu konuya önemle eğilmiş ve bu yöndeki yatırımlarla turizme yeni bir boyut kazandırmıştır (Zengin ve Eker, 2016:169).

Termal turizm Avrupa ülkelerinden Almanya'da önemli sektör haline gelmiştir (Topay ve Küçük, 2010:85). Almanya ve Macaristan'ı bir senede 10 milyonu aşkın turist termal amaçlı ziyaret etmektedir. 263 adet resmi belgeli termal merkez ile Almanya'nın toplam yatak kapasitesi 750 bin olup, sadece Stuttgart kentinde bulunan Das Leuze Kaplıca ve Rekreasyon tesislerini yaz aylarından günde 8000 kişi, yılda ortalama 3000 kişi/(gün) ziyaret etmektedir (Bucak ve Akkaya, 2013:11; Özbek, Özbek; 2008; Varol, t.y.:4; Tuna, 2017:29; Zengin ve Eker, 2016:169).

Belçika, İngiltere, Fransa, İtalya gibi belirli merkezler dünya çapında üne kavuşmuştur (Akbulut, 2010:36; Ülker, 1988b:205). Özellikle Almanya'daki Bad-Kissngen ve Baden-baden; Fransa'daki Vichy ve Aixler Bains; İtalya'daki Bataglio ve Ischia; Çekoslovakya'daki Karisbad ve Marienbad; ve Avusturya'daki Bad Ischi ve Bockstein gibi şehirlerde termal turizm önemli şekilde gelişmiş ve bu yöndeki yatırımlarla turizme yeni bir boyut kazandırılmıştır (Topay ve Küçük, 2010:85).

Önemli hidromineral ve klimatik istasyonlara sahip olan Fransa 104 termal tesisi ile yılda yaklaşık 1 milyon termal turist çekmektedir. Aynı zamanda teknoloji, alet, yetişmiş eleman, tıbbi uygulamalar açısından da Avrupa'nın önde gelen ülkelerinden biridir (Zengin ve Eker, 2016:170).

İtalya'da binlerce yıllık termal kaynaklar Roma öncesi dönemden bu yana birçok hastalığın tedavisinde kullanılırken, bugün termal tesis sayısı 360, misafir edilen turist sayısı yıllık 600 bindir (Bucak ve Akkaya, 2013:11; Topay ve Küçük, 2010:85; Türksoy, Türksoy: 2010:706).

Çek Cumhuriyeti ve Slovakya'da son yıllarda çok gelişmiş tedavi edici kaplıca merkezleri kurulmuştur. İki ülkede 60 tedavi edici termal merkezi bulunmakta olup senede 500 bine yakın hastaya tedavi hizmetleri verilmektedir. Hekim raporu olması kaydıyla, sigorta şirketleri tedavi masraflarını tam veya kısmen karşılayan ülkeler arasında yerlerini almaktadırlar (Topay ve Küçük, 2010:85; Vrol, t.y.:4).

ABD'de gelişen termal turizm Avrupa kıtasına göre daha yenidir. ABD'de sağlık için kür tedavileriyle birlikte, sağlıklı insanların zinde kalmasını sağlayan merkezler mevcuttur (Bucak ve Akkaya, 2013:11). Arkansas eyaletinde 55 bin kişilik termal tesis bulunmaktadır ve genellikle

romatizmal hastalıklarla damar sertliği ve kronik hastalıkların tedavisi gerçekleştirilmektedir (İlban vd, 2018:107). Amerika'da bulunan 210 termal tesisi yılda yaklaşık 4,5 milyon kişi ziyaret etmektedir. Hawaii'de turizmi 12 aya yaymak için termal suların yararlanılarak yeni kurulan tesisler ile termal turizm ağırlıklı uygulamalara başladığı bilinmektedir (Topay ve Küçük, 2010:85; Tuna, 2017:28).

Rusya'da da yaygın olan termal kaynaklar sayesinde her yıl bu ülkeyi yaklaşık 8 milyon termal turist ziyaret etmektedir (Varol, t.y.:5). Rusya'nın yanı sıra diğer Baltık ülkelerinde de (Estonya, Letonya, Litvanya) tedavi amaçlı kaplıcalar mevcuttur. Bulgaristan'ın da eskiye dayanan bir termal tarihi vardır. Akdeniz ülkeleri olan Tunus, Fas ve İsrail'de de önemli kaplıcalar bulunmaktadır (Aksu ve Aktuğ; 2011:7).

Japonya'da 1500 adet kaplıcada 100 milyon geceleme kapasiteli termal turizm yapılabilmektedir. Sadece Japonya'nın Beppu şehrinde 1000 litre/saniye jeotermal su turizm amaçlı kullanılmakta olup, 13 milyon kişi termal turizm amaçlı gitmektedir (İlban ve diğ., 2018:107; Varol, t.y.:5). Avusturya devlet gelirinin yaklaşık üçte birini termal suların sağlamakta, dolayısıyla termal alanlar halka gelir sağlama açısından da önem taşımaktadır. Rusya'da da yaygın olan termal kaynaklar sayesinde her yıl bu ülkeyi yaklaşık 8 milyon termal turist ziyaret etmektedir. Bugün Avrupa ülkelerinden İsviçre'yi 800 bin kişi termal amaçlı ziyaret etmektedir. Ayrıca İspanya'da 128 adet ve civarında termal tesis bulunmaktadır (Zengin ve Eker, 2016:170). Bunların haricinde Estonya, Letonya, Litvanya gibi Baltık ülkeleri ile; Tunus, Fas İsrail gibi Akdeniz ülkelerinde de termal turizm yaygındır (Tuna, 2017:28).

5. Türkiye'de Termal Turizm

Tüm dünyada olduğu gibi kaplıca kullanımı gün geçtikçe ülkemizde de daha çok yaygınlaşmaktadır. Eski çağlardan beri jeotermal kaynak bakımından zengin olan Türkiye, bugün halen termal kaynakları ile ön planda olan bir ülkedir (Özbek, www.jeofizik.org.tr; Zaman ve Birinci, 2011:427; Zengin ve Eker, 2016:170). Anadolu'da Romalılardan bu yana jeotermal suların kullanımı söz konusudur ve Anadolu'da kullanılan kaplıca ve içme adı verilen merkezlerin, bilinen kuruluş tarihleri Romalılara kadar gitmektedir. Sonraki dönemlerde, Selçuklular ve Osmanlılar da jeotermal suların temizlenme, dinlenme ve zindeleşme konularında özellikle de sağlık amacıyla yararlanıldığı görülmektedir (Bucak ve Özkaya, 2013:11).

Türkiye'de termal suların kullanımı, öncelikle kaynak üzerine ya da yakınına "hamam" olarak kurulan tesislerle başlamakta, havuz, özel banyo, konaklama tesisleri yapımıyla gelişme göstermektedir (Taş, 2012:142; Tuncel ve Doğaner, 1992:47). Bu suların halk tedavi amacıyla yararlanılmaktadır. Su banyosu, duş, buhar banyosu, çamur banyosu şeklinde faydalanmaya dıştan tedavi, bunların içilmesi şeklindeki tedaviye iç tedavi adı verilir. (Güngördü, 2003:33). Günümüze kadar yapılan çalışmalarda da ülkemizin her tarafına yayılan şifalı kaynakların sayısının 2000'in üzerinde olduğu tahmin edilmektedir (Özal, 2011:289).

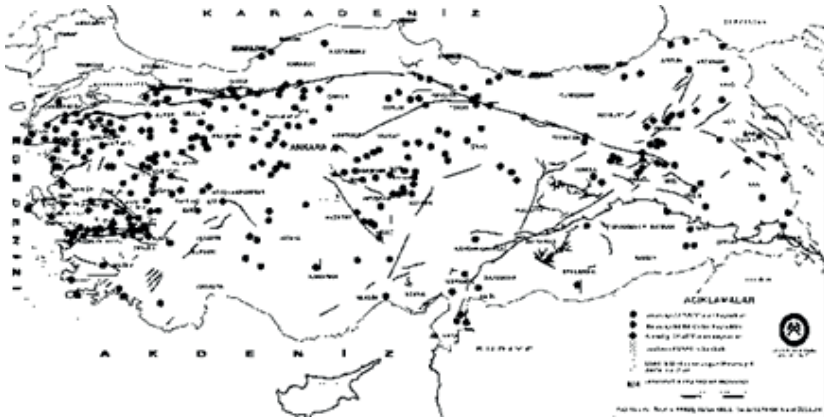
Türkiye, Dünya üzerinde bulunduğu coğrafi konumu sebebiyle derin kırık hatları, aktif deprem kuşakları ile zengin ve farklı maden yataklarına sahip bir yapısal özellik gösteren ülke durumundadır (İbret, 2007:138). Jeotermal kaynak zenginliği ve potansiyeli açısından dünyada ilk yedi ülkeden birisi, Avrupa ülkeleri arasında ise birinci sırada olan Türkiye (Çiçek ve Avderen, 2013:27), yüksek jeotermal potansiyeli sahip Alpin-Himalaya orojenik kuşağı üzerinde yer almaktadır (Şimşek ve diğ., 2005; Topay ve Küçük, 2010:85) ve dünya üzerinde bulunduğu coğrafi

konumu sebebiyle derin kırık hatları, aktif deprem kuşakları ile zengin ve farklı maden yataklarına sahip bir yapısal özellik gösteren ülke durumundadır (İbret, 2007:138).

Yapılan araştırmalara göre ülkemizin bütün coğrafi bölgelerine yayılan şifalı kaynakların sayısının 2000'in üzerinde olduğu (Çetin ve Özşahin, 2011:318) ve konaklama tesisleriyle birlikte 46 ilde 190 civarında kaplıca tesisi bulunduğu ifade edilmektedir (Güngördü, 2007:39; Ülker, 1988b:205). Ancak bu şifalı suların yaklaşık 1300 tanesi termal kaynak özelliğinde olup onların da sadece 102 kadarının termal sınıflandırılması yapılabilmektedir (İbret, 2007:138). Ülkemizin termal suları, hem debi ve sıcaklıkları hem de çeşitli fiziksel ve kimyasal özellikleri ile Avrupa'daki termal suların daha üstün nitelikler taşımaktadır (Çiçek ve Avderen, 2013:27). Bunların önemli bir bölümünün sıcaklıkları 20 °C'nin üzerinde debileri ise 2–500 lt/sn arasındadır (Çetin ve Özşahin, 2011:318).

Termal kaynakların günümüzde önem kazanmasına bağlı olarak, gerek yerel yönetimlerin gerekse özel sektörün devreye girmesi ile bu kaynakların daha profesyonel bir işletme şeklinde değerlendirildiği görülmektedir. Özellikle yöre ekonomisine yaptığı katkılar göz önüne alındığında termal turizm, Türkiye'nin birçok yöresinde önemli gelişmeler göstermektedir (Aylar, 2014:263). Şekil 1'de Türkiye'deki jeo-termal kaynaklar gösterilmektedir.

Şekil 1. Türkiye'deki Jeo-Termal Kaynaklar

Kaynak: <http://www.mta.gov.tr/v3.0/hizmetler/jeotermal-harita>

Ülkemizdeki termal kaynaklar özellikle Ege, Güney Marmara, İç ve Doğu Anadolu bölgelerinde yoğunluk kazanmaktadır (Tuna, 2017). Bu kaplıcaların %33.5'i Ege, %28'i Orta Anadolu, %20'si Marmara, %9.9'u Doğu ve Güneydoğu Anadolu, %4.6'sı Akdeniz ve %3.5'i Karadeniz bölgelerinde yer almaktadır (Doğaner, 2001:74; Tuna, 2017:28).

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca Sağlık ve Termal Turizminin geliştirilmesi amacıyla başlatılan "Termal Turizm Kentleri Projesi" kapsamında jeotermal alanlar tespit edilmiştir. Bu alanlar; (Albayrak, 2013:126; Sandıkcı ve diğ. 2013:239; Şenol, 2016:64; Tuna, 2017:28; Zengin ve Eker, 2016:170):

- *Güney Marmara Termal Turizm Kentleri Bölgesi:* Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Yalova

- *Doğu Marmara Termal Turizm Kentleri Bölgesi:* Bilecik, Kocaeli
- *Güney Ege Termal Turizm Kentleri Bölgesi:* Aydın, Denizli, Manisa, İzmir,
- *Frigya Bölgesi Termal Turizm Kentleri Bölgesi:* Afyonkarahisar, Ankara, Uşak, Eskişehir, Kütahya
- *Orta Anadolu Termal Turizm Kentleri Bölgesi:* Aksaray, Kırşehir, Yozgat, Nevşehir
- *Kuzey Anadolu Termal Turizm Kentleri Bölgesi:* Amasya, Sivas, Tokat, Erzincan
- *Batı Karadeniz Termal Turizm Kentleri Bölgesi:* Bolu, Düzce, Sakarya

Kültür ve Turizm Bakanlığından termal amacına yönelik olarak (Sağlık Bakanlığınca kür merkezi uygun görülen) turizm yatırım belgesi almış 32 tesisin yatak sayısı 18.522, turizm işletme belgesi almış 82 tesisin yatak sayısı ise 27.293'tür. Ayrıca 198 yatak kapasiteli 1 adet Turizm Yatırım Belgeli Termal Tatil Köyü bulunmaktadır. (KTB, 2018; <http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr>). Tablo 2'de detaylı bilgi verilmiştir.

Tablo 2. 2017 Yılına ait Termal turizm tesisleri

Türü	Sınıfı	Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli		
		Tesis	Oda	Yatak	Tesis	Oda	Yatak
Termal Otel	5 Yıldızlı	16	6717	14667	36	9036	19239
	4 Yıldızlı	11	1281	2708	27	2697	5622
	3 Yıldızlı	5	473	1 147	19	1164	2432
	Toplam	32	8471	18522	82	12897	27293
Termal Tatil Köyü	4 Yıldızlı	1	99	198			
	Toplam	1	99	198			

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018.

Tablo 2'de görüldüğü üzere, Turizm yatırım Belgeli Termal otellerden 16 tanesi 5 yıldızlı, 11 tanesi 4 yıldızlı ve 5 tanesi de 3 yıldızlıdır. Turizm işletme belgeli termal otellerden 36'sı 5 yıldızlı, 27 tanesi 4 yıldızlı ve 19 tanesi ise 3 yıldızlıdır.

Tablo 3. Türkiye'deki İşletme Belgeli Termal Otellerde Tesise Geliş Sayısı ve Geceleme Süreleri

Yıllar	Tesise Geliş Sayısı			Geceleme Süresi (Gün)		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
2012	451.399	789.472	1.240.871	662.293	1.655.896	2.318.189
2013	477.242	901.820	1.379.062	680.859	1.814.351	2.495.210
2014	552.052	1.006.252	1.558.304	814.124	1.988.139	2.802.263
2015	534.670	1.132.555	1.667.225	793.737	2.198.435	2.992.172
2016	203.621	1.134.851	1.338.472	360.491	2.242.645	2.603.136

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018.

Tablo 3'te görüldüğü üzere 2012 yılında toplam geceleme sayısı 2.318.189 kişi iken, 2015 yılında 2.992.172 kişiye yükselmiştir. Fakat 2016 yılında gelen turist sayısında biraz düşüş olduğu ve toplam geceleme sayısının da 2.603.136 kişi olduğu görülmektedir.

6. Bolu İlinde Termal Turizm

Bolu, tarihi ve kültürel zenginlikleri yanında, eşsiz doğal güzellikleri ile de kış ve yaz turizminde ülkemizin önemli bir turistik merkezidir. Büyük merkezlere olan yakınlığı ile turizmde avantajlı bir konumda bulunmaktadır. Coğrafi konumu itibarıyla Bolu, Ankara ve İstanbul gibi iki büyük metropole olan yakınlığı ve Ankara'yı 1,5, İstanbul'u 2,5 saate indiren otoyol geçişi ile büyük bir avantaja sahip bulunmaktadır. Kış ve dağ turizmi, yayla turizmi, sağlık turizmi, deniz, kamp ve av turizmi imkanlarının bulunması, turizm alanındaki çekiciliğini her geçen gün artırmaktadır (Erşahin ve Şerifeken, 2002:32).

Bolu ili kaplıca turizmine de hizmet eden jeotermal alanları açısından da zengin potansiyele sahiptir. İl ve çevresinde yapılan çalışmalarla Merkez ilçe, Mudurnu, Gerede, Seben ve Göynük ilçelerinde çeşitli jeotermal alanlar tespit edilmiştir. Bunlardan Merkez-Karacasu jeotermal alanında sıcaklıkları 42°C ve 44°C, debileri ise 9.78 lt/sn ve 8.33 lt/sn olan sıcak su kaynakları kaplıca tesislerinin yanı sıra Fizik Tedavi Hastanesinde de kullanılmaktadır. Bunun dışında Mudurnu-Sarıot, Gerede-Aktaş, Dereköy ve Salur, Seben-Kesenözü, Göynük-Çatak ve Merkez-Çepni'de de sıcaklıkları 24°C ile 71.2°C aralarında değişen sıcak su kaynakları bulunmaktadır (MTA, 2018).

Tablo 4. Bolu İlinde Bulunan Jeotermal Kaynaklar

Jeotermal Alan Adı	Doğal Çıkış			Sondaj			Kullanım Alanı	Kurulu Tesis	Değ.Bel.
	Co	lt/sn	MWt	Co	lt/sn	MWt			
Sarıot	64,5	0,8					Isıtma	Kaplıca	* **
Kesenözü	57-72	52					Termal Turizm	Termal Otel	* **
Aktaş	25	5							**
Karacasu	42-44	18		40-43	10	0,4	Termal Turizm	Termal Otel	**
Mudurnu	30-37	-							* **
Göynük	38-42	3,25							**
Dereköy	34	-							**
Salur	26	8							**
Akkaya	25	23							**

Kaynak: MTA, 2018

Bolu, jeolojik bakımdan yurdumuzun en önemli fay tabakası üzerinde kurulmuş olduğundan çok miktarda jeotermal su kaynağı ve kaplıcaya sahiptir. Bu kaplıcaların özellikleri şu şekildedir (Bolu Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, 2018; Bolu Valiliği, 2018):

Bolu Karacasu Kaplıcaları: Şehir Merkezine 5 km. mesafede, Karacasu Beldesinde bulunan kaplıcalar, Seben Dağları eteklerinde, çevresi ormanlarla kaplı sakin bir dinlenme yeridir. 'Termal Turizm Merkezi' olan bölgede Termal Otel ve Büyük Kaplıca, Küçük Kaplıca Özel İdare Tesisleri ve Sağlık Bakanlığı'na ait Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Hastanesi ile aile pansiyonları hizmet vermektedir. Önümüzdeki yıllarda yeni bir fizik tedavi hastanesi ve turistik tesisler hizmete girecektir. Yüzyıllardan beri kullanılan Bolu Kaplıcalarından Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de beğeniyle bahsedilmiştir. Doğal kaynaklı ve sondaj çıkışlı olan suyun sıcaklığı 42 - 44 °C, PH değeri ise 6,3'tür. Kaplıca suyu; bikarbonatlı (%51,31 milival), sülfatlı (%46,66 milival), kalsiyumlu

(%69,34 milival), magnezyumlu (%19,18 milival), karbondioksitli (251,6 mg/Lt.) ve florürlü (1,9 mg/Lt) bir bileşime sahiptir. Banyo ve içme kurlerine elverişli olan sular, romatizmal hastalıklara, deri, kan dolaşımı ve kalp hastalıklarına, solunum yolu hastalıklarına, kadın hastalıklarına, sindirim sistemi, safra kesesi, böbrek ve idrar yolları hastalıklarına, kemik ve kireçlenme rahatsızlıklarına, metabolizma ve beslenme bozukluklarına, iyi gelmektedir. Büyük Kaplıca suları 1767 mg/Lt eriyik mineral değerine sahiptir.

Babas Kaplıcası: Mudurnu'ya 5 km. mesafede, Gürçam Köyü yakınında olan kaplıca suyunun sıcaklığı 40 °C'dir. Şu anda 20 yataklı bir tesisin bulunduğu kaplıcada 138 yataklı 3 yıldızlı bir otel inşaatı devam etmektedir. Toprak kavevili ve bikarbonatlı olan su metabolizma hastalıkları ile diyabetliler üzerinde olumlu etkiler yapmaktadır.

Sarot Kaplıcası: Mudurnu'nun 30 km. kuzeybatısında Taşkesti Beldesi yakınında Ilıca Köyü sınırları içerisinde. Fiziksel olarak hipertermal hipotonik ve sülfatlı olan suyun sıcaklığı 66°C'dir. Kaplıca suyu cilt ve romatizma hastalıklarına iyi gelmektedir. Önümüzdeki yıllarda kaplıca çevresinde çeşitli termal tesisler hizmete girecektir.

Pavlu (Kesenözü) Kaplıcası: Pavlu Kaplıcaları, Seben İlçesinin 14 km. güneyinde, Kesenözü Köyünde bulunur. 78 °C sıcaklığa sahip olan kaplıca suyu banyo olarak kullanılmaktadır. Yüzyıllardan beri kullanılan kaplıcalar mide, safra kesesi, solunum ve dolaşım bozukluklarına iyi gelmektedir. Kaplıca çevresinde özel şahıslarla işletilen pansiyonlar bulunmaktadır.

Çatak Kaplıcası: Göynük İlçesinin 30 km. güneydoğusunda dik yamaçlar arasında çok güzel bir vadide, Himmetoğlu Köyü yakınındadır. Kaplıcanın 32 °C sıcaklıkta olan suyu kalsiyum bi karbonatlıdır ve romatizma, siyatik gibi rahatsızlıklara iyi gelmektedir. Çevrede bulunan kalıntılardan Romalılardan beri kullanıldığı sanılmaktadır. Tesis bulunmamaktadır.

Bolu ilinde 22 turizm işletme belgeli tesis bulunmaktadır. Bu tesislerde 2016 yılında 443.000 yerli ve 46.000 yabancı turist olmak üzere toplamda 489.000 turist konaklamıştır.

Tablo 5. Türkiye'deki İşletme Belgeli Termal Otellerde Tesise Geliş Sayısı ve Geceleme Süreleri

Tesisin Adı	Sınıfı	Oda	Yatak
Bolu Termal Otel	****	77	164
Küçük Kaplıca Termal	Otel	47	145
Yıldız Otel	Otel	40	100
Sefa Pansiyon	Pansiyon	16	40
Eskop Evleri	Bungalov	6	16
Mekan Pansiyon 1-2	Pansiyon	28	80
Çiçek Pansiyon	Pansiyon	10	40
Çobanoğlu Pansiyon	Pansiyon	11	35

Kaynak: <http://www.bolu.gov.tr/termal-turizm>

Bolu ilinde iki adet Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki Bolu Karacasu Termal Turizm Merkezidir. Bu merkezin belirlenen teması termaldir. Diğeri ise Bolu Köroğlu Dağı kültür ve turizm koruma ve gelişim bölgesidir. Bu bölge için belirtilen tema ise kış, termal ve yayladır (<http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,9669/ktkgb-ve-turizm-merkezleri.html>).

Bolu ilinde termal turizm kapsamında ele alınan 1 adet 4 yıldızlı otel, 2 adet otel, 1 adet bungalov ve 4 adet pansiyon olmak üzere toplamda 8 konaklama tesisi bulunmaktadır. Belirtilen konaklama tesisleri ve yatak sayıları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Ayrıca Bolu ilinde Sağlık Bakanlığı'na ait olan ve özellikle romatizmal hastalıklarda, kemik ve kireçlenme hastalıklarında tedavi imkanı sunan Fizik Tedavi Rehabilitasyon Hastanesi bulunmaktadır.

7. Sonuç

İnsanlar hem sağlıklarını kazanmak hem sağlıklı hallerini devam ettirmek hem de boş zamanlarını en güzel şekilde değerlendirmek için turizm faaliyetlerine katılmaktadırlar. İnsanların bu beklentilerini karşılamak için termal turizm destinasyonları önemli bir alternatif oluşturmaktadır.

Alternatif turizmin önemli bir çeşidi olan termal turizm, dünyada ve Türkiye'de hızlı bir şekilde büyüyen bir sağlık turizmi çeşididir. Ülkemiz termal turizm noktasında önemli kaynak değerlerine sahiptir. Türkiye'deki termal turizm kaynakları daha etkin ve verimli kullanıldığında hem yerli hem yabancı turist sayılarında artış yaşanacaktır. Fakat bu kaynakların bazıları, tam anlamıyla termal turizm açısından kullanılamamaktadır.

Bolu ili jeotermal kaynak bakımından önemli bir potansiyele sahiptir. Özellikle Seben ve Mudurnu ilçelerinde önemli termal kaynaklar bulunmaktadır. Bu termal kaynaklardan ön plana çıkanlar ise; Karacasu kaplıcaları, Babas Kaplıcası, Sarot kaplıcası, Pavlu(Kesenözü) Kaplıcası ve Çatak Kaplıcasıdır. Bolu'da bu kadar çok kaynak bulunmasına karşılık, bu kaynakların büyük bir bölümünde, hizmet veren tesis bulunmamaktadır. Bolu'da faaliyet gösteren termal tesislerden en önemlileri ise; Büyük Termal Otel ve Küçük Kaplıca Termal Otel'dir.

Bolu'da termal turizm açısından önemli kaynak değerlere sahip olduğu görülmektedir. Fakat bu değerler etkin ve verimli değerlendirilmesi açısından çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bolu ili doğal güzellikleri bakımından tanınmış bir ildir. Bu doğal güzelliklerinin yanında iklim olanakları, kültürel birikimi ve termal kaynakların bir araya getirilmesi, hem yerli hem de yabancı turistler açısından bir çekim merkezi haline gelmesini sağlayacaktır.

Bolu ilindeki mevcut termal kaynakların turizmle kazandırılması ve tanıtım faaliyetlerine ağırlık verilmesiyle, ilin turizm potansiyeli 12 aya çıkmış olacaktır. Böylelikle gelen turist sayısı, turizm geliri ve turizmdeki istihdam rakamlarında önemli bir artış elde edilecektir.

Sonuç olarak Bolu için hem doğa hem de termal turizm açısından önemli bir potansiyele sahip bir ildir. Fakat termal turizm açısından yatırımların devam ettirilmesi ve hem kamu hem de özel sektörün üzerine düşenleri yapması gerektiği görülmektedir. Ayrıca Bolu ilinin termal turizm açısından ele alan çalışmaların yeterli miktarda olmadığı görülmektedir. Bu noktada Bolu ilindeki termal turizm kaynaklarının, bu kaynakların tanıtımının ve Bolu ilinin termal turizm açısından SWOT analizinin yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akdu, Akasya Serap. (2009). Sağlık Turizmi Kapsamında Medikal Turizm ve Türkiye'deki Uygulamalar Üzerine Bir Araştırma; İstanbul ve Ankara Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Aksu, Ceren ve Aktuğ Emine. (2011). "Güney Ege Bölgesi Termal Turizm Raporu", (http://www.geka.org.tr/yukleme/planlama/Sekt%C3%B6rel%20Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar/Guney_Ege_Bolgesinde_Termal_Turizm.pdf, 10.05.2018'de erişildi).
- Albayrak, A. (2013), Alternatif Turizm, 1. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aylar, F. (2014). Orta Karadeniz'de Yeni Gelişen Bir Termal Turizm Merkezi: Gözlek Kaplıcası (Amasya), *Doğu Coğrafya Dergisi*, 32, s.261-276.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2005). Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Turizm ve Rekabet Edilebilirlik 1. Baskı. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Bolu Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü. (2018). Termal Turizm. <http://www.bolukulturturizm.gov.tr/TR,69986/termal-turizm.html>, (Erişim Tarihi: 10.05.2018).
- Bolu Valiliği. (2018). Termal Turizm, <http://www.bolu.gov.tr/termal-turizm>, (Erişim Tarihi: 10.05.2018).
- Bucak, T. ve Özkaya, E. (2013). Çanakkale İlinin Termal Potansiyeli, Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(2), s7-23.
- Çetin, T. (2011). Termal Turizm Potansiyeli Açısından Kozaklı (Nevşehir) Kaplıcaları, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), s.899-924.
- Çetin, B. ve Özşahin, E. (2011). Turizm ve Mekânsal Değişime Etkileri Yönüyle Gönen (Balıkesir) Termal Kaynakları, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(2), s.317-340.
- Çiçek, R. ve Avderen, S. (2013). Sağlık Turizmi Açısından İç Anadolu Bölgesi'ndeki Kaplıca ve Termal Tesislerin Mevcut Yapısının ve Potansiyelinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, *KMÜ Sosyal ve Ekonomi k Araştırmalar Dergi si*, 15(25), s.25-35.
- Doğanay, H. (2001). Türkiye Turizm Coğrafyası, 3. Baskı, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Doğaner, S. (2001). Türkiye Turizm Coğrafyası, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Erşahin, G. ve Şerifeken, İ. (2002). Bolu İli Raporu. Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Yayın No. DPT :2651
- Giritoğlu, İ. (2015), Turizmin Tarihsel ve Yapısal Gelişimi, (Ed.: Z. Aslan), Genel Turizm, s. 39-70, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Güçlü, H. (2006), Sağlıklı Yaşam İçin Yeni Bir Destinasyon: Sakarılıca, (Ed. İ. Ankan), Eskişehir Turizm Geliştirme Projeleri, 1. Baskı, Eskişehir: Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Güngördü, E. (2003). Türkiye'nin Turizm Coğrafyası (Doğal ve Tarihi Coğrafya Açısından), 1. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Güngördü, E. (2007). Türkiye'nin Turizm Coğrafyası, 6. Baskı, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- İbret, Ü. (2007). Türkiye'de Yeni Gelişen Bir Termal Turizm Merkezi: Çavundur Kaplıcası, *Eastern Geographical Review* 12(18), s.135-164.
- İlban, M. O., Köroğlu, A. ve Bozok, D. (2008). Termal Turizm Amaçlı Seyahat Eden Turistlerde Destinasyon İmajı: Gönen Örneği, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), s.105-129.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2018). Turizm Belgeli Tesisler, <http://www.ktyatirimisletmeler.gov.tr/TR,9860/turizm-belgeli-tesisler.html> (Erişim Tarihi: 10.05.2018).
- Karagülle, Z. (2002). Kaplıca Tedavisi, Balneoterapi ve Klimaterapi, (Ed. Z. Karagülle ve M. B. Doğan), Kaplıca Tıbbı ve Türkiye Kaplıca Rehberi, Ankara: Nobel Tıp Kitapevi.

- Karagülle, M. Z. (2008). Türkiye'de Mineralli Sular ve Kaplıca Tedavisi, Sağlık Turizm Bülteni, 1(1).
- Kozak N. (1992). Termal Turizm İşletmeciliği ve Önemi, Anatolia Dergisi, 29-30, s. 33-40.
- Kozak, N., Akoğlan Kozak, M. ve Kozak, M. (2006). Genel Turizm; İlkeler – Kavramlar, 6. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozak, N., Akoğlan Kozak, M., ve Kozak, M. (2015). Genel Turizm, İlkeler, Kavramlar, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Koroğlu, Ö. (2015). Turizmin Çeşitli Kriterlere Göre Sınıflandırılması, (Ed. Z. Aslan) Genel Turizm, s.117-189, Ankara: Grafiker Yayınları.
- MTA, http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Bolu_Maden_ler.pdf, 10.05.2018'de erişildi).
- Özbek, T. (1991). Dünyada ve Türkiye'de Termal Turizmin Önemi, Anatolia Dergisi, 15-30.
- Özbek, T. (2008). Jeotermal Kaynakların Sağlık ve Termal Turizmde Değerlendirilmesi, www.jeofizik.org.tr, (Erişim Tarihi: 10.05.2018).
- Özbek, T. (2011). Jeotermal Kaynakların Sağlık ve Termal Turizmde Değerlendirilmesi, Jeofizik Bülteni, 27-37.
- Özbek, D. ve Özbek, T. (2008). Sağlık ve Termal Turizm, Haber Bülteni (TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası Yayını), 2/3, s. 99-113.
- Öztürk, Y. ve Yazıcıoğlu, İ. (2002). Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma, Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi 2, s.183-195.
- Sandıkçı, M. (2007). Müşteri Memnuniyeti Ölçülmesi ve Sandıklı Hüdai Kaplıcası nda Bir Alan Araştırması, Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 2, s.39-53.
- Sandıkçı, M.; Çelik, S.; Töre Başat, H. ve Yayla, Ö. (2013). Alternatif Tatilden Alternatif Tedaviye Termal Turizmde İnovasyon Süreci: Afyonkarahisar Örneği. 14. Ulusal Turizm Kongresi. 05-08 Aralık. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Turizm Fakültesi Yayınları. s.236-248.
- Şahin, İ. F. (2007). Sağlık Turizmi Açısından Erzin İçmeleri ve Çevresel Etkileri, Çeşme Ulusal Turizm Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Çeşme-İzmir, 393-401.
- Şenol, F. (2016). Türkiye Turizm Coğrafyası ve Dünya Kültürel Mirası, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Şimşek, Ş.; Mertoğlu, O.; Bakır, N.; Akkuş, İ. ve Aydoğdu, Ö. (2005). Geothermal Energy Utilisation, Development and Projections - Country Update Report (2000-2004) of Turkey, Proceedings World Geothermal Congress. Nisan 2005, Antalya, s.24-29.
- Taş, B. (2012). Afyonkarahisar İlinde Termal Turizmin Gelişimi, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 26, s.139-152.
- Taşlıgil, N. (1995). Manisa'nın Termal Turizm Potansiyeli, Türk Coğrafya Dergisi, 30, s.299-317.
- Topay, M. ve Küçük, V. (2010). Termal ve Maden Suları Tesislerinde Peyzaj Tasarımının Önemi, Bartın Orman Fakültesi Dergisi, 12(17), s.83-91.
- Tuna, H. (2017). Medikal Turizm Kapsamında Türkiye'ye Gelen Turistlerin Tercih Nedenleri Üzerinde Türk Dış Politikasının Etkisi ve Türkiye Algısı. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Düzce: Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı.
- Tuncel, M. ve Doğaner, S. (1992). Kütahya'da Kaplıca Turizmi, Ege Coğrafya Dergisi, 6, s.47-60.
- Tunçsiper, B. ve Kaşlı, M. (2008). Termal Turizmin Ekonomik Etkileri: Gönen Örneği, Balıkesir Üniversitesi, Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, 1, s.120-135.
- Türksoy, A. ve Türksoy, S. S. (2010). Termal Turizmin Geliştirilmesi Kapsamında Çeşme İlçesi Termal Kaynaklarının Değerlendirilmesi, Ege Akademik Bakış, 10(1), s.699-725.
- Ülker, İ. (1988a). Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Kaplıca Planlaması, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ülker, İ. (1988b) Sağlık Turizmi ve Kaplıca Sularımızın Değerlendirilmesi, Turizm Yıllığı 1986, Ankara.

- Varol, Bekir. Nevşehir Termal Turizm Raporu. Ahiler Kalkınma Ajansı Nevşehir Yatırım Destek Ofisi. http://investinnevsehir.com/assets/ilgildosyalar/Nevsehir-Termal-Turizm-Raporu_1.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2018).
- Yirik, Ş.; Ekici, R. ve Baltacı, F. (2014). Türkiye ve Dünyada Sağlık Turizmi (Medikal Turizm), 1. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Zaman, M. ve Birinci, S. (2011). Doğu Karadeniz'de Termal Turizminin Geliştirilebileceği Merkezlere Yeni Bir Örnek: İkizdere Kaplıcası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15 (1), s.405-429.
- Zengin, B. ve Eker, N. (2016). Sakarya İli Termal Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi, Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13, s.165-181.